

ЄВРЕЇ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ НІМЕЧЧИНІ І ПОЗИЦІЯ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ТА МІСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті розглядаються питання економічного і правового становища євреїв у середньовічній Німеччині, причини, характер і мета їхніх переслідувань під час Чорної смерті в містах вендської Ганзи, а також суть і наслідки політики центральної та місцевої влади щодо євреїв.

У першому тисячолітті християнської віри євреї, що переселилися в Європу, нерідко займалися землеробством, але із зміцненням вороже налаштованої до них церкви ситуація змінилася і вони були позбавлені права на володіння землею. Хоча спочатку заборони далеко не завжди дотримувались, небезпека гонінь змушувала звертатись до іншої важливої і прибуткової сфери господарства – торгівлі. Вже в раннє середньовіччя участь євреїв у торгових операціях була, безперечно, досить значною. Відомо, що в VI ст., щоб якнайбільше сприяти єврейському купецтву в торгівлі, ярмарки спеціально переносилися з суботи на інші дні тижня. Місцеві власті, як правило, виявляли зацікавленість у комерційній діяльності єврейських торговців, оскільки вона сприяла процвітанню міст [1].

З розвитком міст і виникненням системи місцевого самоврядування до євреїв почали ставитись як до небезпечних конкурентів, підігриваючи неприязнь до них звинуваченнями у ворожості християнській вірі. Згубні наслідки такої зміни настроїв з повною очевидністю виявились уже в перебігу Першого хрестового походу, коли в Німеччині були знищені цілі єврейські общини. Саме в добу хрестових походів євреїв витіснили із заморської торгівлі, зокрема її левантійська гілка опинилась у руках італійського купецтва. Остаточного удару єврейській торгівлі завдало заснування купецьких гільдій, поза якими торгувати було практично неможливо, а доступ туди для євреїв виявився надійно закритим. Ті з євреїв, хто продовжував вести торгівлю, стали або лахмітниками, або обмежилися розносною торгівлею вроздріб. Спроба закріпитися у сфері ремесла врешті також завершилась невдачею: виникнення цехів з їх суворим законодавством і спрямованою на усунення конкурентів суворою регламентацією змушувало євреїв відмовлятися і від цього роду діяльності. Не залишалось нічого іншого, як звернутись до заняття ганебного, але необхідного – лихварства. Хоча, як і у християн, у євреїв також діяла заборона на надання грошей під відсотки, проте вона не поширювалась на іно-

вірців, і тому починаючи з XII ст. лихварство стає в Німеччині справою євреїв, а самі вони у сприйнятті середньовічного суспільства перетворюються на символ багатства [2]. Досить показовим у цьому плані є малюнок, що передує тексту грамоти, виданої в 1352 р. у Шпеєрі, за якою євреям, вигнаним з міста під час погрому 1349 р., дозволялось повернутися назад. На ньому зображений єврей, з широко розпростертими руками якого летить справжній дощ із золотих монет [3].

З самого початку євреїв взяли під свою опіку територіальні володарі. Платою за покровительство були регулярні надходження в князівську скарбницю грошових внесків від основних занять єврейського населення – торгівлі і лихварських операцій. Характер якісних змін у статусі євреїв добре простежується на прикладі Вісмара – приватносеньйоріального міста у складі Мекленбурзького герцогства. Спочатку дозвіл на допущення в нього євреїв надавав виключно територіальний князь, але після того як у 1290 р., на хвилі економічного піднесення Вісмара і посилення в ньому комунального руху, городянам вдалося обнести міські володіння захисними мурами, залишивши при цьому князівський замок поза їх межамі, ситуація змінилася. Здійснюючи акцію, спрямовану на утвердження міської автономії, вісмарський магистрат водночас вигнав з міста всіх євреїв, що мало символізувати протест проти князівського диктату і перехід на шлях проведення самостійного політичного курсу. Після досить тривалої конфронтації ворогуючі сторони досягли в 1300 р. порозуміння, але однією з його умов стала відмова герцога від попередньої вимоги про обов'язкове повернення євреїв. Втім, уже в 1303 р., отримавши від магистрату землю для проживання, євреї знову появились у Вісмарі, а в 1311 р. у місті налічувалось уже шість єврейських сімей. Мабуть, настільки різка зміна лінії поведінки вісмарського магистрату пояснювалась тим, що відтепер він на власний розсуд, незалежно від волі князя, вирішував питання про допущення в свої межі євреїв, помітно обмеживши в такий спо-

сіб масштаби князівського втручання у сферу міського життя. У контексті цих подій єврейська община цілком закономірно перейшла під юрисдикцію магістрату, була зобов'язана вносити в міську казну всі необхідні податки і, крім того, на її членів покладался обов'язок брати участь у міському ополченні, зокрема нести варту службу з охорони міста, що певною мірою прирівнювало їх до статусу бюргерів. Князь, як і раніше, формально тримав євреїв під своїм покровительством, за що останні щороку відраховували до його скарбниці досить солідну суму в розмірі 24 любекських марок, зате інших податків герцогу вони не сплачували [4].

З раннього середньовіччя, оселяючись у містах, євреї ставали підданими імператора, сплачуючи йому, крім звичайних податків, також викуп за проживання. Щоправда, він ніколи не слугував надійним захистом від свавілля і час від часу євреїв все одно виганяли за міські межі, що, з одного боку, було вигідно боржникам, які в такий спосіб звільнялися від сплати боргів, а з іншого - князям та імператору, які привласнювали майно вбитих і вигнаних. До того ж звичайно після сплати нового викупу євреям знову дозволяли повернутися назад [5].

Імператори, територіальні князі й міські магістрати були зацікавлені в проживанні євреїв, оскільки своєю діяльністю ті не лише помітно поживлявали міську економіку, а й, вносячи особливий податок за гарантування своєї безпеки, суттєво поповнювали прибутки властей. З іншого боку, єврейлихварі викликали ненависть у боржників, яка підсилювалась звинуваченнями в отруєнні колодязів, ритуальних убивствах, оскверненні причастя і т. п. і періодично призводила до побиття та грабунків. Останні настільки ослабили єврейські общини, що вони виявились неспроможними конкурувати з великими банкірами (ломбардцями, кагорцями) і вдалились переважно до дрібного лихварства, обслуговуючи потреби малозабезпечених верств городян. Соціальне невдоволення саме цієї маси населення, вміло скероване властями у зовсім інше річище, виливалось нерідко в погроми і жорстокі розправи над ні в чому не винними людьми. Особливо кривавими вони були в Німеччині в 1348-1350 рр., коли у зв'язку з епідемією чуми (її не випадково назвали Великими мором, або Чорною смертю, оскільки вона буквально спустошила Західну Європу, забравши кожного третього, тобто близько 25 млн людських життів) євреїв звинуватили в отруєнні колодязів.

Як відомо, у жовтні 1347 р. хворобу занесли в порт Мессіна на Сицилії прибулі з Криму генуезькі кораблі, які привезли у своїх трюмах чорних шурів, носіїв цієї страшної зарази. Блискавично вона охопила майже всю Західну Європу. Особливо жакливими були її наслідки в містах, де на невеликому

просторі скупчувались значні маси населення. Гнів безпорадних людей спрямовувався проти чужинців-іновірців - євреїв, звинувачуваних в отруєнні колодязів і джерел, у їхньому буцімто прагненні «знищити всіх християн». У 1348-1349 рр. хвиля погромів прокотилась по більшій частині Німеччини, що знайшло певне висвітлення в німецькій історіографії [6]. Трагічні події не обминули й німецької Півночі, насамперед процвітаючих міст могутнього торгово-політичного об'єднання - Ганзи, однак ці сюжети все ще залишаються маловивченими, можливо, через те, що впродовж усього середньовіччя в регіоні так званої вендської Ганзи не існувало великих єврейських общин [7]. Однозначно назвати конкретні причини такого стану неможливо, але найбільш авторитетні дослідники вважають, що нечисленність єврейського населення пояснювалась ключовою роллю в економічному житті регіону оптової транзитної торгівлі на далекій відстані, з якої євреї були свідомо і повністю виключені [8]. Із деяким запізненням, у 1350 р., чума докотилась і до приморських міст Ганзи. У цей момент епідемія досягла свого апогею, і жваві, густонаселені ганзейські центри Любек, Вісмар, Штральзунд, Росток та інші повною мірою відчули на собі її безжалюсну силу.

Перші повідомлення про те, що євреї «хочуть отруїти всіх християн», надійшли на адресу ростокського магістрату наприкінці травня 1350 р. в листі від ратманів Вісбю. У ньому йшлося про те, що на Великдень в ряді шведських міст були заарештовані 9 виробників отрути й один органіст, звинувачені в навмисному отруєнні колодязів, а від одного із священників добилися визнання, що він спеціально отруїв свою маніпулу, від чого всі, хто цілував її під час великодньої служби, померли в наступні 3-4 дні. У своєму листі власті Вісбю застерігали ростокців від небезпеки, що загрожувала їм з боку євреїв [9].

В умовах, коли епідемія стрімко поширювалась, ростокські ратмани, звичайно, розуміли, що населення чекає від них якихось рішучих дій. Тому одразу ж після отримання тривожних повідомлень з Вісбю було влаштовано зустріч представників магістратів Штральзунда, Росток і Вісмара для розробки спільних заходів щодо протистояння хворобі, яка саме в цей момент лютувала в повну силу. За рішенням міських властей почались арешти. В Росток перед судом постали дві людини. Вони стверджували, що євреї Мошке і Давид забезпечили їх грошима й отрутою для того, щоб вони «знищували християн і робили це по всій Померанії і в Мекленбурзі» [10].

Невдовзі після цього надійшов черговий лист з Вісбю, цього разу на адресу любекського магістрату. В ньому йшлося про те, що перед стратою якийсь Тідерик зізнався в отриманні ним грошей і

отрути від єврея на ім'я Аарон, сина ганноверського багатія Соломона. Тідерик повідомив також, що отруїв безліч колодязів у ряді міст і мав намір прямувати в Любек, де повинен був узяти гроші в єврея Мошке, щоб потім продовжити свою «справу» в пруських містах. У відповідь на послання Вісбю любекський магістрат, подібно до ростокського, також перейшов до каральних акцій. За звинуваченням в отруєнні колодязів були заарештовані чоловік і жінка, яких стратили після отриманих від них зізнань: чоловіка спалили, а жінку живцем закопали в землю [11]. Із повідомлень джерел цілком очевидно, що всі, кого притягнули до справи про отруєння питної води, зізнавались у скоєному злочині. Навряд чи варто сумніватись, що до них застосовувались насильницькі методи і їхні зізнання, скоріш за все, виривались під тортурами.

Ситуація помітно драматизувалась після надходження в Любек повідомлення від магістрату Торна, що й там мали місце випадки отруєння питних джерел, причому, як запевняли міські ратмани, щоразу ниточки злочину вели до євреїв [12]. Зрозуміло, що за умов украй розпаленої атмосфери антиєврейських настроїв така заява могла лише додати олії у вогонь. На заклик Любека вендські міста звернулись до герцога Отто Брауншвейг-Люнебургського з вимогою перейти до рішучих дій і почати знищення євреїв «як ворогів християнства». Ратмани запевняли герцога, що епідемія чуми не припиниться доти, доки євреї залишатимуться під князівським захистом [13]. Апеляція до герцога була не випадковою: адже в містах вендської Ганзи, де переважно діяло любекське право, євреї підпорядковувались законам своїх общин і лише у разі карного злочину мали постати перед міським судом, причому лише за умови обов'язкової участі в процесі розбирання герцогського фогта.

Отже, переслідування євреїв набуло характеру загальноганзейської справи, ініціатором і керівною силою якої виступив Любек – загальноновизнаний глава Ганзи. Сам Любек не мав на той момент у своїх стінах жодного єврея [14], тобто, здавалось би, безпосередньо йому не було з ким зводити рахунки. Проте на той час у ганзейському світі визначальними стали зовсім інші, корпоративні мотиви: у вирішенні будь-якого питання ключова роль належала саме Любеку. Під його керівництвом каральні акції з переслідування євреїв проводилися в рамках звичайної внутрішньоганзейської координації колективних дій: розсилались листи, влаштовувались наради, вироблялася спільна стратегія дій у критичній ситуації.

Звернення ганзейських міст до герцога Отто Люнебурга переконує не лише в існуванні загальноганзейської лінії поведінки, а й висуває цілком закономірне запитання: чому тільки до цього територіального князя апелювали вендські міста? Адже

крім нього існували ще й інші, не менш могутні володарі – герцоги Мекленбурга й Померанії. Скоріш за все, надсилались повідомлення і до них, однак документи ці з якихось причин не збереглись. На користь такого припущення свідчить і той факт, що навіть лист до герцога Отто Люнебурга відомий тільки за копією, що належить до XV ст. [15].

Головними гонителями євреїв у містах німецької Півночі під час чуми середини XIV ст. були міські власті – олігархічний купецький патриціат, тобто могутня економічно і впливова політично ганзейська еліта. Про діяльну участь у переслідуваннях інших груп населення джерела мовчать. Мабуть, не випадково хроніст Детмар відзначав, що «народ не брав у цьому участі» [16]. Переслідуючи євреїв, що перебували під князівським захистом, купецькі магістрати не тільки усували в їх особі конкурентів, а й насамперед прагнули розв'язати внутрішньополітичні проблеми – завдати удару по територіальних володарях, обмежити їхнє втручання в міські справи, зміцнити власну владу і вплив. Побіжний результат гоніння виявився в тому, що внаслідок скоординованих дій проти євреїв відбувалося зміцнення внутрішньої згуртованості Ганзи.

Жах безпорадного населення перед загрозою чуми мусив знайти якийсь вихід, і він його знайшов, персоніфікувавшись в єврея. Проте і в ті далекі часи навряд чи всі безумовно вірили в уявну винуватість гнаного народу. Принаймні частину городян не могла не відвідувати елементарна думка, що і євреї ж помирили від чуми. Її недвозначно висловив хроніст Герман Корнер, котрий зауважив, що, мовляв, якби євреї отруювали воду, вони самі теж ставали б жертвами власного злодіяння [17].

Політичне підґрунтя акцій переслідування є до сих пор очевидним. І Ганза в цілому, і кожне з міст, що входили до її складу, діяли в межах традиційної боротьби з територіальними князями і переслідували мету ослабити їх позиції і вплив.

Німецькі імператори, які не поспішали захистити єврейське населення в трагічні для нього моменти, вміли досить успішно використовувати гроші єврейських лихварів для боротьби зі своїми політичними противниками. Особливо успішним у цьому був Карл IV, коли йому для протистояння претендентам на володіння тронем Віттельсбахам довелося збільшувати число своїх прибічників. Ряд територіальних князів, які підтримували його кандидатуру, в тому числі і єпископ Шпеєрський, були звільнені від сплати заборгованостей єврейським лихварям, «уже померлим або ще живим» [18]. Ще цинічніше звучали обіцянки, адресовані маркграфу Людвігу Бранденбургу, якому Карл IV мав намір подарувати декілька будівель, що належали євреям, у випадку, якщо «євреї там незабаром будуть перебиті» [19]. Аналогічні обіцянки були дані також

якомусь нюрнбержцю Ульріху Штроммеру і, мабуть, не лише йому одному. У кожному разі, в жовтні 1349 р. нюрнберзький магістрат від імені міського бюргерства звільнив короля від будь-якої відповідальності, «якщо з євреями в Нюрнберзі щось трапиться і вони при цьому постраждають» [20]. У свою чергу, коли в 1349 р. відбувся погром у Шпеєрі, Карл IV закрив очі на дії городян і не тільки не закликав їх до відповіді, а навпаки - передав у розпорядження місцевої влади майно постраждалих євреїв [21].

Гідним продовжувачем політики свого попередника був і король Венцель. Шукаючи підтримки у територіальних князів, він у 1390 р. видав закон про анулювання їхніх боргів єврейським лихварям. Невдовзі такого ж самого привілею добилися і міста Нюрнберг, Регенсбург, Гмюнд та інші. «Прихильність» короля була винагороджена надходженням до його скарбниці одноразових грошових сум від облагодіяних ним осіб і міст. Правда, знаходилися міста, власті яких відмовлялись підкоритися вимозі про скасування боргів територіальних князів і дворянства єврейським лихварям. Там євреї змогли unikнути повного пограбування, а містам вдалося зберегти єврейський капітал недоторканим. Обравши таку лінію поведінки, Базель, Вормс, Кельн, Майнц і деякі інші міста зберегли право приймати в свої стіни євреїв і дозволяти їм вести торгівлю, зобов'язавши, однак, вносити при цьому в королівську казну спеціальний податок, так звані єврейські гроші [22]. В наступні роки дія цього привілею продовжувалась, зокрема, в Кельні її правомочність підтверджувалась постановами 1394, 1404 і 1411 рр., які, проте, обмежували євреям

свободу пересування і встановлювали припустиму для проживання в місті квоту в 10-20 сімей [23].

Хоча діяльність євреїв обмежувалась переважно дрібним лихварством, у їхньому середовищі зустрічались іноді й по-справжньому багаті люди. Наприкінці XIV ст. за наказом міських властей Кельна був складений спеціальний реєстр з іменами осіб, що заборгували єврейському лихварю Симону Зигбургу [24]. З нього можна зробити висновок, що розмір позичених сум становив досить солідну суму в 27 тис. кельнських марок, а основним їх одержувачем був граф фон Берг. Інші боржники, яких налічувалось понад 200 чоловік, походили практично з усіх соціальних верств міста, але переважно ними були дрібні купці й ремісники, що брали в борг незначні суми. З реєстру видно, що для деяких з них повернення отриманих грошей, та ще й з відсотками, виявлялося справою досить складною, а іноді і взагалі непосильною. Навряд чи обплутані боргами люди могли перейматися теплими почуттями до лихваря, розмах кредитних операцій якого не може не вражати. Мабуть, опинившись перед загрозою міських заворушень, магістрат прийняв у 1423 р. рішення про вигнання євреїв з Кельну, мотивуючи своє рішення засиллям єврейських лихварів [25].

Корпоративізм середньовічного суспільства, тенденція до уособлення окремих груп і особистостей неминуче вели до відлучення євреїв від нормального життя, змушуючи їх, з одного боку, згуртовуватись навколо національно-релігійної ідеї, а з іншого - перетворюючи їх на один із найбільш життєстійких і гнучких елементів середньовічного життєстрою.

1. Юсим М. А. Евреи в средневековых городах европейского Запада II Город в средневековой цивилизации Западной Европы.-М., 1999.-Т. 1.-С. 226-227.
2. Cago G. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden- Hildesheim, 1964.- S. 124-176.
3. Stadtarchiv Speyer. Urkunde vom 22.10.1352.
4. Donath I. Geschichte der Juden in Mecklenburg von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart- Leipzig, 1874.- S. 5-21; TechenF. Geschichte der Stadt Wismar- Wismar, 1929.-S. 16-20.
5. Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit / Hg. V. A. Haverkamp. - Stuttgart, 1981.-S. 121-124.
6. Graus F. Pest-Gcißer-Judenmordc. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit-Göttingen. 1987- S. 164-172;tfaverfom/?/I.Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte // Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit-Stuttgart, 1981.-S. 66-68.
7. Donath I. Geschichte der Juden...- S. 23-25.
8. Caro G. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte... - S. 435-436.
9. Mecklenburgisches Urkundnbuch. 10. 7083 (далі - MUB).
10. MUB. 10. 7098.
11. MUB. 10.7098.
12. MUB. 10. 7098.
13. MUB. 10. 7098.
14. Carlebach S. Geschichte der Juden in Lübeck und Mousling.- Lübeck, 1898.-S. 1-3.
15. MUB. 10. 7098.
16. Detmar-Chronik. Die Chroniken der deutschen Städte. Die Chroniken der niedersächsischen Städte- Bd. 19. Lübeck, Bd. 1.-Leipzig, 1884.-S. 514.
17. Die Chronica novella des Hennann Korner.- Göttingen, 1895.- S. 58, § 518.
18. MGH. Const. 9.- № 239.- S. 184.
19. MGH. Const. 9.- № 402.- S. 298.
20. MGH. Const. 9.- № 592, § 2.- S. 463
21. MGH. Const. 9.-№ 197.-S. 153-154, № 315.-S. 241.
22. Holtz E. Reichsstädte und Zentralgewalt unter König Wenzel 1376-1400.- Berlin, 1987.- S. 72-73, 114-115.
23. Brincken A. D. Das Rechtfertigungsschreiben der Stadt Köln wegen Ausweisung der Juden im Jahre 1424 // Köln, das Reich und Europa / Hg. V. H. Stehkämper.- Köln, 1971.- S. 314-315.
24. InsiglerF Juden und Lombarder am Niederrhein im 14.Jht // Zur Geschichte der Juden in Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit / Hg.v.A.Haverkamp.- Stuttgart, 1981.— S. 122-123.
25. Brincken A. D. Das Rechtfertigungsschreiben der Stadt Köln...- S. 315.

N. H. Podalyak

JEWS IN MEDIEVAL GERMANY AND THE ATTITUDE OF IMPERIAL
AND URBAN AUTHORITIES

The article deals with the questions of economic and legal position of the Jews in Medieval Germany, cause, character and authentic goals of the persecution of Jews during the Black Death in the Venden Hansa cities, and also an essence and consequences of the policy of the central and local authorities with regard to Jews.